

BENEDICT T.
VIVIANO
KRÁLOVSTVÍ BOŽÍ
V DĚJINÁCH

BENEDICT T.
VIVIANO

Království Boží
v dějinách

VYŠEHRAĐ

*Na přebalu:
Marc Chagall
Symboly Božího království
detail chórového okna
farní kostel sv. Štěpána
Mohuč*

© Benedict T. Viviano OP, 2002
Translation © Tomáš Petráček, 2008

ISBN 978-80-7021-921-8

OBSAH

Slovo úvodem (✠ Dominik Duka OP)	9
Předmluva	13
I. KAPITOLA	
Království Boží v Ježíšově kázání	17
DODATEK K I. KAPITOLE	
Království, Pavel a Zjevení sv. Jana	34
II. KAPITOLA	
Království Boží u církevních Otců	40
1. Eschatologický proud	41
2. Spirituálně-mystický proud	47
3. Politický proud	53
4. Církevní proud	59
III. KAPITOLA	
Království Boží ve vrcholném středověku	64
DODATEK KE III. KAPITOLE	
Království Boží u Mistra Eckharta a Jana z Paříže	83
IV. KAPITOLA	
Království Boží na počátku moderní doby	87
1. Renesance a reformace	87
2. Osvícenství, protiosvícenství, romantismus, pozitivismus ..	105
V. KAPITOLA	
Království Boží v myšlení 20. století	128
Nová éra	144

Závěr	155
Doslov (Tomáš Petráček)	159
Rejstřík biblických knih	173
Rejstřík jmenný	179

Úvodem bych chtěl přiblížit postavu prof. Benedikta Tomáše Viviana OP. Setkání s ním pro mne bylo a je vždy zážitkem. Naše první setkání souviselo s působením prof. Kryštofa Schönborna OP, současného vídeňského arcibiskupa a kardinála, na fribourské univerzitě ve Švýcarsku. V dobách dávných, ještě v totalitě, kdy studium probíhalo kromě Litoměřic v řadě ilegálních studijních středisek, která vedli Dr. Josef Zvěřina, Dr. Oto Mádr a různí představitelé řeholí tehdejší ČSSR, jsme mysleli na to, jak otevřít studentům našich seminářů přístup k současné evropské a světové teologii. Po krátkém nadechnutí v době Pražského jara se hranice znovu hermeticky uzavřely. Díky mnohým kontaktům s Polskem a bývalou NDR se mně podařilo za pomoci tehdejšího polského provinciála dominikánů O. Michala Mroczkowského OP a převora O. Gordiana Landwehra OP z Lipska získat „turisty profesory“ do Prahy a absolvovat s nimi studijní cesty o víkendech přes Prahu, Brno, Olomouc, někdy i do Jablonného v Podještědí. Seminář většinou osmi až patnáctičlenný si přišel na své. Pro Otce Kryštofa Schönborna byly návštěvy „snazší“. Oficiálně navštěvoval tetu Annu, která vedla domácnost P. Dr. H. Schmida v Čičelicích u Litoměřic.

Po listopadu 1989 navštívili Fribourg v rámci mezinárodní konference manželé Dagmar a František Halasovi, překladatelé České jeruzalémské bible, a tak vznikl kontakt na profesora O. Benedikta Tomáše Viviana OP, novozákoníka, redaktora Nového Zákona třetího revidovaného vydání Jeruzalémské bible, na kterém pracoval především v době svého pobytu a působení v Jeruzalémě

na tamější dominikánské biblické škole. Byla to pro nás důležitá pomoc. Věděl jsem však, jak důležitá by mohla být i jeho přítomnost na našich teologických fakultách. A tak došlo k několika pobytům a přednáškám na Teologické fakultě Karlovy univerzity v Praze, ale především na Cyrilometodějské teologické fakultě univerzity Palackého v Olomouci, kde jsem tehdy jednak přednášel Úvod do biblistiky, ale bylo zde také naše dominikánské generální studium, tehdy Československé dominikánské provincie s více než padesáti studenty.

Rovněž tak v pražském konventu sv. Jiljí vedl O. Benedikt Viviano dvakrát týdenní homiletický seminář. Jak jsem uvedl, vždy překvapil, šíří znalostí, vtipností, ale také jeho vedlejšími zájmy, resp. koníčky. Přímo šokoval při prvním semináři, kdy svou přednášku prokládal českým textem a výkladem. Zdroj znalostí češtiny odhaluje Dr. Tomáš Petráček ve svém doslovu. Naše cesty z Prahy do Olomouce jsme podnikali vlakem. Nezapomenutelné jsou pro mě jeho exkurzy do dějin rakouské monarchie, ale také naše politické debaty prokládané biblickými analogiemi a teologizujícími reflexemi. Ne vždy jsme se ale shodli. V závěru mého působení na olomoucké Cyrilometodějské teologické fakultě jsem navštívil prof. Viviana ve Fribourgu, kdy jsem spolu s delegací fakulty a její proděkankou S. Martinou Štěpinovou OP jel dojednávat spolupráci mezi Olomoucí a Fribourgem, či spíše naopak. Nebyla zde ve hře jenom dominikánská afinita, ale skutečnost, že ve Fribourgu, podobně jako u nás je pětileté studium teologie, velikost univerzity i města jsou téměř shodné s Olomoucí. Profesor Viviano bydlel v bytě zesnulého profesora Inocence Bocheňského OP, polského dominikána, stavebního inženýra, vojáka a profesora Lvovské univerzity, který patřil k malému zbytku této slavné školy. Při napadení Polska z východu Sovětskou armádou likvidovala NKVD (sovětská kontrarozvědka) zastřelením téměř celý profesorský sbor univerzity, podobně jako vyvraždila zajaté polské důstojníky v Katyni. Otcí

Bocheňskému, pravému vojákovi, se podařilo uniknout. Jeho cesta na západ vedla přes Prahu, kde našel útočiště v bytě RNDr. Artura Pavelky, pozdějšího Otce Ludvíka OP, s kterým se seznámil na mezinárodním tomistickém kongresu, který před druhou světovou válkou pořádal P. Mgr. Metoděj Habáň OP v Praze. Prof. Bocheňský, světově uznávaný logik lvovské školy a filozof měl také zásluhu v jiném směru. Jako první založil ústav sovětologie při univerzitě ve Fribourgu. Měl k tomu pádné důvody, ale také osobní zkušenost, která je nenahraditelná. Prožité chvíle a noční rozhovory, které jsme vedli s prof. Vivianem v bývalém apartmá Inocence Bocheňského se vryly do mé paměti.

Proč hovořím o všech těchto událostech a lidech, kteří jako by neměli nic společného s dílem prof. B. T. Viviana? Domnívám se, že opak je pravdou. Tradice a prostředí, do kterého vstoupil on, americký Ital, ho nejenom oslovily, ale také inspirovaly, a přece i částečně formovaly. Vždy prokládal své přednášky, případně i homilie tím typickým americkým způsobem: aluzemi na naše společné debaty. Doslova oslnil nejen studenty, ale i univerzitní pedagogy a širší akademickou obec. Nemohu zapomenout na poslední návštěvu Otce Benedikta Viviana v Hradci Králové po delší přestávce. Doprovázel ho jeho žák Dr. Tomáš Petráček. Naše exkurze na zasněžených pláních bitvy u Hradce Králové z roku 1866 na Chlumu, jako i návštěva Kuksu byly také exkurzí do srdce a znalostí našeho přítele. Dokázal objevit vliv Berniniho na Matyáše Bernarda Brauna, podobně jako to objevil i náš nynější nuncius Mons. Diego Causero, Ital, po otci Španěl. Byl jsem šťastný, že jsem mu mohl ukázat tato místa, která hovoří o naší kultuře a duchovním životě. Teologie oděná do kamene – pískovce je trochu jiná, než ta v italském mramoru, ale hovoří o našich společných anticko-biblických kořenech. Hovoří o naší namáhavé, bouřlivé, ale přesto usilovné cestě do Božího království, či naopak o Božím království, které přišlo k nám a je mezi námi.

Děkuji Dr. Tomáši Petráčkovi za překlad Vivianovy knihy, která nám dává nahlédnout do dílny Jeruzalémské biblické školy. Seznámil nás ve svých publikacích se zakladatelem této školy s O. J. M. Lagrangem OP, jako i s rektorem Fribourské univerzity ze začátku minulého století s O. Vincentem Zapletalem OP. Studie O Božím království nám dovoluje sledovat vývoj katolické biblistiky, o jejíž obnovu se obě instituce nesmazatelným způsobem zasloužily.

V Hradci Králové dne 4. prosince 2007

✠ Dominik Duka OP
biskup královéhradecký

Podnět k napsání této knihy přišel ze dvou stran. Jako přednášející Nového zákona jsem si obzvláště při výkladu synoptických evangelií záhy uvědomil, že pro historického Ježíše byl brzký příchod Božího království ústředním tématem jeho hlásání. Zároveň jsem si ke svému překvapení povšiml, že tento motiv nehraje prakticky žádnou roli v systematické teologii, kterou nám přednášeli v kněžském semináři. Pustil jsem se do dalšího zkoumání a zjistil, že téma Božího království bylo v uplynulých dvou tisíciletích výrazně zanedbáváno v teologii, spiritualitě i liturgii církve, nebo bylo skryto tak dokonale, že ho lze stěží identifikovat. Jak k tomu mohlo dojít? Na druhou stranu, jako odpovědný křesťanský profesor, který se snaží nalézt spojení mezi biblickým poselstvím a potřebami moderní doby, zvláště s ohledem na stále rostoucí citlivost církve pro sociální spravedlnost jak v domácí politice, tak vůči rozvojovému světu, jsem došel k závěru, že nejlepším novozákonním základem je právě Ježíšovo hlásání o příchodu Božího království. Zkrátka, správně pochopené učení o království Božím představuje mohutnou explozivní sílu.

Snažila se církev vědomě zamlčet poselství o Království, nebo ho zkrátka jen nepochopila? Či se prostě jaksí ztratilo v oné proměně, kdy křesťané opustili kulturu starověké Palestiny, těhotnou apokalyptickými představami, a přijali helénistickou kulturu ovlivněnou stoicismem, který vyzdvihuje jako klíčové hodnoty uchování vnitřního klidu, a to dokonce i pro otroky (Epiktet), a osvícení duše, které vede ke sjednocení s Jediným, v blažené duchovní věčnosti mimo dosah tohoto slzavého údolí (hermeneutická literatura)? Nebo je tomu snad tak, že církev v důsledku mnoha nenaplněných nadějí a hořkých selhání jako by ztratila původní zápal svých apo-

kalyptických očekávání? (Něco podobného se ostatně přihodilo židovské komunitě.) Nelze vynechat ani prvek zastrašování ze strany mocenských autorit, působící tenkrát stejně jako dnes. Snadněji pochopíme, proč kněží ve farnostech nehlásali ústřední zvěst křesťanství, když si uvědomíme, že například v 18. století v „katolickém“ rakouském mocnářství byla témata nedělních kázání určována státním úřadem pro církevní záležitosti a že každá kniha vypůjčená profesorem teologie z univerzitní knihovny musela být nahlášena tajné policii. Ještě dnes dochází v celé řadě zemí k podobným věcem. A přece, jak záhy uvidíme, nemůžeme na vládní zastrašování svěst odpovědnost úplně za vše. Co se tedy stalo s královstvím Božím v dějinách?

Když jsem se snažil nalézt odpověď na tuto otázku, objevila se příležitost napsat malou knížku v angličtině, která by na příkladu několika reprezentativních postav vypověděla náš příběh. Zúžení na vybrané osobnosti bylo nevyhnutelné, protože jediný autor nemůže do hloubky znát všechna období dějin křesťanství. Necítil jsem se ani dostatečně kompetentní k tomu, abych napsal kapitolu o kořenech tohoto motivu ve starověkých blízkovýchodních představách královské moci a důstojnosti. Výsledkem mého snažení je kombinace biblické teologie a dějin idejí v knížce, která, jak se odvažují doufat, mimo jiné poskytne teologický základ pro iniciativy křesťanů v boji za spravedlnost v tomto světě.

Zatímco v anglosaském prostoru jsme takovou knížku dosud postrádali, v němčině jsou k dispozici dvě práce, které se snaží pojednat stejné téma. První knihu o 156 stranách nazvanou *Die Idee des Reiches Gottes in der Theologie* vydal v roce 1901 Johannes Weiss. Sice mi posloužila jako vzor pro moji práci a doufám, že ji někdo přeloží do angličtiny, ale opomíjí středověkou část našeho příběhu a nemohla samozřejmě postihnout období po roce 1901. Druhé dílo je docela jiného typu. Ernst Staehelin z Basileje strávil celý svůj život vyhledáváním různých interpretací království Božího, počínaje církevními Otcí a konče současností. Jeho pramenný sběr vyšel v sedmi mohutných svazcích v letech 1951–1965 pod ná-

zvem *Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi*. Čtenář, který zatouží proniknout dále, najde v tomto monumentálním díle nevyčerpatelný zdroj.

Nakonec i v angličtině existuje malá práce z pera Karl Löwitha nazvaná *Meaning in History*. Autor, profesionální filosof, zkoumá způsob, jakým se s královstvím Božím vyrovnávali velcí filosofové minulosti, ale nechává stranou exegezi.

Mohli bychom uvést také další práce na příbuzná témata, jako jsou dějiny milenarismu, sociálního učení církve, studie o vztahu církve a státu, o dějinách křesťanské věrouky, o sociálních poměrech v době rané církve, o teologii půdy a země, o christologii a o Ježíšových podobenstvích, která se týkají naší látky. Skvělý bibliografický přehled podává John E. Groh v časopisu *Church History* 43 (1974), s. 257–267.

V naší práci se zaměříme na motiv království Božího v evangeliích, na pozdější interpretace tohoto pojmu a také na některé pokusy Království uskutečnit, jak se objevily v dějinách církve. Je zjevné, že již svou povahou je téma Království neobyčejně rozsáhlé a je těžké se udržet v rozumných mezích. Jeho důležitost však opravňuje takové úsilí.

Naše práce je určena zvláště studentům teologie a čtenářům, kteří jsou vybaveni alespoň minimem teologického vzdělání.

Rád bych při této příležitosti poděkoval níže uvedeným za možnost předložit některé myšlenky k diskuzi: University of Dubuque Seminary, Wartburg Seminary, Aquinas Institute, kněžská studijní skupina arcidiecézí Denver a St. Louis, provincii assumpcionistů v Nové Anglii a komisi pro sociální spravedlnost severoamerických dominikánů a jejímu mimořádnému předsedovi Edwardu van Merrienboerovi. Děkuji také editorům *Revue Thomist* za povolení přetisknout některé materiály ve třetí kapitole a zvláště děkuji Nancy Hardesty za přepsání mého rukopisu.

St. Louis a Jeruzalém 1987, na svátek sv. Matouše

Království Boží v Ježíšově kázání

Často se uvádí, že prorocké spisy Starého zákona poskytují lepší základ pro otázky sociální spravedlnosti než většina Nového zákona. Na první pohled se to tak skutečně jeví. Pavel se zabývá především vnitřním životem svých nově založených církevních společenství, které označuje za Kristovo tělo. Také Jan budí dojem, jako by se zajímal především o lásku mezi křesťany, skoro jako by byl připravený veškerý zbylý svět ignorovat nebo odsoudit k zániku. Kniha Zjevení sice pranýřuje démonický stát, ale tento spis je příliš daleko od jádra Nového zákona, tak jak je chápáno hlavními církvemi, než aby se mohl stát základem sociální etiky Nového zákona. Přesto úvodní tvrzení platí jen tehdy, pokud zapomeneme, že ústředním tématem Ježíšova hlásání bylo království Boží.

Začněme trochou statistiky. Pojem *basileia* (království) se vyskytuje ve 162 případech v celém Novém zákoně, z toho 121 je v synoptických evangeliích. Spojení *basileia tí theú / tón úranón* (království Boží/nebeské) se u synoptiků objevuje celkem stočtyřikrát a to konkrétně takto: Matouš 51 výskytů, Marek 14, Lukáš 39. Taková četnost je bezesporu vysoká, a uvážíme-li obsah pojmu, naprosto opravňuje k tomu, abychom království Boží označili za teologické téma.

Při bližším pohledu na konkrétní evangelium, například na Marka, hned uvidíme, jakým způsobem Ježíš tento výraz používá. Objevuje se totiž jako téma prvního Ježíšova veřejného kázání: „Když byl Jan uvězněn, přišel Ježíš do Galileje a kázal Boží evangelium: „Naplnil se čas a přiblížilo se Boží království. Čiňte pokání a věřte evangeliu.““ (Mk 1,14–15) K těmto veršům se vrátíme ještě později.

Království je obsahem a cílem mnoha podobenství (Mk 4, 11.26.30), překonává smrt a vede k etickému jednání (9,1.47), je

třeba k němu přistoupit jako dítě. Bohatí jsou od něj daleko (10,14.15.23–25), zato ten, kdo ví, že největším přikázáním je láska, má do Království blízko (12,34). Eucharistická hostina předjímá jeho příchod a směřuje k němu (14,25). Muž, který se postará o Ježíšovo tělo, patří k těm, kdo hledají Boží království (15,43). Lze konstatovat, že Království Boží představuje nejzazší vymezení Ježíšova kázání, jak ve smyslu hlásaných hodnot, tak ve smyslu času a věčnosti.

Ale jaký je vlastně obsah pojmu království Boží v Ježíšových kázáních? On sám nedává žádnou definici, takže ve vymezení pojmu zůstává jistá nejistota či dokonce tajemství (Mk 4,11), jelikož Ježíš mluví o Království v podobenstvích. A přece nejsme zcela bez pomoci. Vezmeme si k ruce Starý zákon, židovskou apokalyptickou, rabínskou a targumickou literaturu a jeden významově jasný verš ze sv. Pavla. Nejprve bychom se ale měli pozorněji zaměřit na programové verše Mk 1,14–15.

První verš (Mk 1,14) sděluje dvě věci. Začíná přesným určením času („když byl Jan uvězněn“) a kvalifikuje Ježíšovo hlásání jako Boží radostnou zvěst. Tato dvě konstatování vytváří rámec pro pokračování. Věta „Čas (*kairos*) se naplnil“ napovídá, že přichází rozhodující obrat v dějinách spásy, mimořádný okamžik nástupu nového věku.

V pozadí této představy stojí židovské apokalyptické přesvědčení, že dějiny nejsou jen nekonečným opakováním stejného cyklu, ale směřují pod Božím vedením kupředu k určitému cíli. Při svém postupu procházejí různými etapami či eóny. Jejich počet kolísá, ale nejčastější je periodizace dějin do těchto věků: od Adama k Abrahamovi, od Abrahama k Mojžíšovi, od Mojžíše k Davidovi, od Davida k exilu, od exilu k Mesiášovi, jehož příchod znamená nástup konečného věku. Jiný způsob periodizace nabízí členění podle světových impérií: Asyřané, Babyloňané, Peršané, Řekové a Římani. (Tyto seznamy se liší podle jednotlivých autorů.) Klíčovým společným motivem je skutečnost, že se dějiny ubírají k nějakému cíli a že tento proces probíhá za Božího vedení a péče. Jinými slovy, dějiny nejsou ani ryze nahodilé, ani stále se opakující bez nějakého smyslu.¹

První část verše (Mk 1,15a) říká, že lid je připraven pro příchod nové fáze, protože čas se naplnil, že Bůh je připraven, protože došlo ke splnění nutných podmínek (srv. Gal 4,4), a že nová fáze započala zatčením Jana Křtitele a Ježíšovým veřejným vystoupením. Verš končí příkazem věřit evangeliu. To znamená, že Ježíšovo kázání a Boží nastolení závěrečné mesiánské doby jsou předmětem víry (s výraznou příměsí naděje) a nikoliv něčím viditelným a že náležitou odpovědí člověka je důvěra.

Nyní postoupíme do středu verše: „...*přiblížilo se království Boží. Čiňte pokání...*“. Ježíš se rozhodl představit tento nový eón jako čas, ve kterém se spravedlivý a svatý Bůh Izraele zcela ujme vlády na zemi, takže tento nový věk lze prostě nazvat království/ /vláda Boží. Jeho vůle k nastolení spravedlnosti a svatosti se v tomto eónu dokonale uskuteční na zemi jako na nebi. Prvotní lidskou odpovědí tváří v tvář takovému Božímu rozhodnutí logicky musí být pokání za spáchané nepravosti a nové obrácení k Boží vůli.

Jeden problém ale stále přetrvává. Je jím interpretace času slovesa „přiblížilo se“ (v řečtině *éngiken* od slovesa *engizó*). Anglický překlad „je na dosah ruky“ je váhavě dvojznačný. Při další analýze slovesa můžeme dojít k dvěma odlišným překladům: (1) království Boží přišlo, (už) je tu. Tento překlad uznává dokonavý tvar slovesa jako odkaz na minulou akci s důsledky, které trvají v současnosti, a zastává ho např. C. H. Dodd.² (2) Království Boží přichází, tedy přibližuje se, už je na dosah, ale stále ještě nepřišlo. Jeho příchod je očekáván v blízké *budoucnosti*. Tento pohled (J. Weiss a A. Schweitzer)³ rovněž bere za základ minulý čas slovesa, který znamená minulý děj s důsledky pro současnost, ale ona minulá akce není *příchod*, ale postup

---

¹ D. S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic* (Philadelphia 1964), s. 224–229.

² C. H. Dodd, *The Parables of the Kingdom* (London 1967, 1935,) kap. 2, s. 29–61.

³ J. Weiss, *Jesus' Proclamation of the Kingdom of God* (Philadelphia 1971); A. Schweitzer, *The Quest of the historical Jesus* (NY 1969).

kupředu, *přiblížení*. To je to, co sloveso *engizó* skutečně vyjadřuje. Dodd může svůj pohled bránit pouze odkazem na Mt 12,28 a jeho paralelu Lk 11,20: „*Jestliže však vyháním démony prstem Božím, pak už k vám přišlo (eftasen) Boží království.*“ Jenže slovesem je zde *fthanó*, nikoli *engizó*, a *fthanó* opravdu znamená přijít.

Čelíme skutečnému problému, který ale není nepřekonatelný. Sloveso v Mk 1,15 znamená „je blízko“, nikoliv „přišlo“. Ještě si ukážeme, že právě očekávání namířené do budoucnosti představuje dominantní prvek v Ježíšově kázání. Prozatím jen odkazujeme na obecně apokalyptický horizont a pozadí tohoto verše a na modlitbu, kterou Ježíš naučil své učedníky. V ní (Mt 6,10) nás učí modlit se „přiď království tvé,⁴ buď vůle tvá“, což znamená, že prosíme, aby se tato zaslíbení v *budoucnu* naplnila. Co tedy zbývá z Mt 12,28? Obvyklé vysvětlení, které i nám připadá uspokojivé, říká, že vzhledem ke kontextu tohoto verše, kterým je exorcismus, chce Ježíš vyjádřit, že tato divotvorná činnost je znamením toho, že Bůh mocně působí v dějinách a že otvírá novou éru dějin, která bezprostředně ústí ke království Božímu, a že toto Království je přítomno v zárodku a ve znameních v osobě Ježíše Krista, ačkoliv ještě

---

⁴ Poznámka, dodatek k francouzskému vydání: Vážné problémy překladu vystávají z různých významů slov *malkuth* – *basileia*. Když se vztahují na osobu, na krále, je třeba je přeložit jako království (*kingship*); pokud se ale jedná o výkon jeho vlády, měli bychom užít překladu vláda (*reign*); konečně, pokud jde o poddané královské autoritě a oblast jejího působení, správným pojmem bude království (*kingdom*). Existují králové, kteří nemají ani poddané, ani vlastní království, například král ve vyhnanství. Bible nás ujišťuje, že Bůh by nemohl být takovým králem v exilu, králem bez moci, on má svoji zem a svůj lid na této zemi, kterou ostatně stvořil, a tato země nebude moci obstát jako vzbouřeňecká provincie proti svému vládcí. Když přeložíme *malkuth* – *basileia* jako vláda (*panství*), riskujeme ztrátu konotací této skutečné Boží vlády na zemi. Pojem se stane čímsi éterickým, nereálným, bezobsažným. Právě proto dávají tradiční i moderní překlady do angličtiny přednost pojmu království (*kingdom*). Tato volba je nadto potvrzena novozákonní paralelou mezi královstvím a domem, jehož konotace také připomínají konkrétní místo. Ale všechny tři aspekty k pojmům *malkuth* – *basileia* patří.

nedošlo k jeho úplné společensko-politické realizaci. J. Weiss a jeho stoupců sice mají pravdu, že základním časovým horizontem poselství o Království je budoucnost, např. v programové verši Mk 1,15, ale příležitostně Ježíš dává pocítit jeho reálnou přítomnost ve znameních a prvních projevech.

Ačkoliv Starý zákon (s výjimkou Mdr 10,10) nikdy nepoužívá pojem království Boží, přesvědčení, že Bůh, Bůh Izraele, je král, stojí v jeho základech od začátku do konce. Boží královská vláda znamená, že on je Pán veškerého stvoření, že si ve své svrchované svobodě vybral jeden národ mezi všemi a rozhodl se s ním uzavřít smlouvu, stejně jako orientální vládci, které staří Izraelité dobře znali. Jako božský vládce je spravedlivý a správce veškeré spravedlnosti, tak ti, které si vyvolil, mu musí sloužit nejen či především posvátnou bohoslužbou či básnickými zpěvy, ale konáním spravedlivých skutků po Božím příkladu. Tak zní poselství proroků a zákona Izraele. Kniha Deuteronomium poučuje izraelské soudce: „Budeš usilovat o spravedlnost a jen o spravedlnost.“ (Dt 16,20) V rané apokalyptice byla tato svrchovaná božská moc předána Synu člověka, aby ji přenesl na zem a prosadil ji tu (Dan 7,13.14), a právě tato představa je určující pro Ježíšovo myšlení a dílo.⁵

V rabínských spisech a pozdní apokalyptice je Syn člověka ztožňován s davidovským Mesiášem a tím spojen s politickými a dynastickými nadějemi Izraele, v nichž byly náboženské a politické cíle smíseny a tak hluboce zasaženy destruktivními a pomstychtivými prvky, že se Ježíš musel od těchto koncepcí striktně distancovat.⁶ Ale mezitím došlo při běžných synagogálních bohoslužbách na

---

⁵ J. J. Collins, Daniel, Wilmington 1981, zvl. s. 69–84, 130–145, a dále zde citovaná literatura, ke které přidávám John Gray, *The Biblical Doctrine of the Reign of God*, Edinburgh 1979.

⁶ J. J. Collins, „Patterns of Eschatology at Qumran“, in: *Traditions in Transformation* (eds. B. Halpern and J. D. Levenson; Winona Lake, in: Eisenbrauns, 1981), s. 331–373; B. T. Viviano, „The Kingdom of God in Qumran Literature“, in: ed. Wendel Willis, *The Kingdom of God in 20th-century Interpretation*, Peabody, Mass. 1987, s. 97–107.

venkově ke zvláštní proměně. Poté, co se hebrejšтина stala pro normálního palestinského Žida nesrozumitelnou, musela být biblická čtení v hebrejštině doplněna parafrází biblického textu v lidovém jazyce, tedy v aramejštině. Později došlo k zapsání těchto parafrázovaných překladů, které nesly jméno targúm, tj. překlady. Jedním z jejich typických prvků bylo, že se vyhýbaly antropomorfním charakteristikám Boha a snažily se, aby Bůh nevystupoval jako subjekt sloves v aktivním tvaru. Proto překladatelé používali různé uctivé větné obraty a „ochranná slova“. Místo, aby řekli „Bůh vládne“, použili spojení „království Boží je tu“. Ježíš si nepochybně osvojil pojem království Boží, když jako chlapec chodil na synagogální bohoslužby, a logicky si ho spojil s královstvím (či královskou vládou), které je odevzdáno Synu člověka v Dan 7.

Nyní jsme si řekli něco o původu pojmu, ale stále zbývá otázka, jaký je jeho význam. Je to zvláštní, ale bible se nejvíce blíží definici pojmu v místě, kde bychom ji nečekali, totiž v listu Římanům 14,17. „*Vždyť království Boží není v tom, co jíte a pijete (v rituálně čistých pokrmech a nápojích), nýbrž ve spravedlnosti, pokoji a radosti z Ducha svatého.*“ Obvykle se tento text chápe špatně, jako by se vztahoval výlučně na soukromá, individuální, vnitřní, ryze duchovní požehnání, jako jsou správný vztah člověka k Bohu, pokoj duše a srdce v odpuštění hříchů a radost vykoupeného dítěte Božího. Jakkoliv jsou tato požehnání důležitá, nejenže nevyčerpávají náš pojem, ale ani zdaleka nedostačují, aby vyjádřily jeho pravý obsah. Koneckonců, pokoj (mír) na prvním místě znamená opak války, pořádek a klid, společenský řád; spravedlnost znamená skutečnou spravedlnost, tedy základní ctnost sociálních vztahů; a radost, byť obsahuje individuální rozměr, může znamenat také potěšení z požehnání pokoje a spravedlnosti, kterých se člověku dostává. Tato požehnání vlastně zahrnují veškerá dobra pokročilé civilizace, například svobodu poznávat pravdu, ctít poznanou pravdu, věnovat se nejrozličnějším uměním a vědám, usilovat o uplatnění ve společnosti, šťastný rodinný život a ekonomické zajištění skrze svobodnou výměnu názorů a spolupráci. I když tímto výčtem risku-

jeme obvinění z anachronismu, představuje toto racionální moderní vyjádření, co tehdy znamenalo poselství o království Božím. Pomocí Písma svatého je ale třeba osvětlit ještě některé další otázky, konkrétně kde bude království uskutečněno, kdy k tomu dojde, kdo ho prosadí a co v celé záležitosti můžeme udělat my.

Kde se Království nachází? Z vize v Dan 7, která byla převzata do Nového zákona, je patrné, že království je původně u „Věkovitého“, nebeského Otce, a když přichází, znamená to, že sestupuje dolů na zemi. Království tedy ve svém plném, konečném uskutečnění představuje realitu tohoto světa, ačkoliv jeho počátky jsou transcendentní. Tento pohled není mezi křesťany většinový, protože mnozí z nich království ztotožňují s nebem a chápou ho jako individuální a kolektivní cíl dosažený ve chvíli naší smrti. Ryze nebeské, mystické a spirituální pojetí Království nachází svou oporu především v Lk 17,20.21 a Jan 18,36, kde Ježíš říká: „*Moje království není z tohoto světa. Kdyby mé království bylo z tohoto světa, moji služebníci by bojovali, abych nebyl vydán Židům, mé království však není odtud.*“ Tento zavedený překlad budí u běžného čtenáře dojem, že Ježíšovo království nemá nic společného s tímto světem. Řecký text naopak dokazuje, že pasáž jen potvrzuje stálé učení synoptiků, neboť řeckou předložkou je *ek* znamenající *z*. Verš bychom tedy měli číst: „*Mé království nepochází z tohoto světa.*“ To znamená, mé království nepřichází odsud, nemá zde svůj počátek a původ, což ale nevyklučuje, že sem království může *přijít*, tedy možnost, kterou synoptikové výslovně učí a stále se za ni modlí. Měli bychom také zmínit zbožný, avšak zavádějící sklon evangelisty Matouše opisovat pojem království Boží pomocí uctivě nepřímého království nebeského (či nebes). Jemu a jeho palestinským čtenářům bylo zřejmé, že se tím myslí království Boží (v modlitbě Otčenáše: *přijď na zemi*), ale pro pozdější pohanokřesťanské čtenáře to znamenalo prostě nebesa. Tak se zbožné židovské opisování skutečnosti jinými slovy měnilo v překlad, a pokud se mu špatně porozumělo, vedlo až k nebezpečné hyper-spiritualizaci základního biblického konceptu. Pouze spolehlivá znalost targumů nás mohla vyvést z takového typu nedorozumění.

Kdy Království přijde? Na tuto složitou otázku dávají jednotlivé biblické knihy odlišné odpovědi. Co se zdá být ale zřejmé pro biblické pojetí jako celek, je to, že Království je eschatologický (ke konci času náležející) Boží dar, který si lidé nemohou sami vybudovat. Zůstává otázka, zda už k nám tento dar přišel v osobě Ježíše (přítomnost), či zda má teprve přijít spolu se Synem člověka (budoucnost). Nad tímto problémem již uskutečněné či stále očekávané apokalyptické eschatologie se učenci přou už více než jedno století a to se střídavými úspěchy na obou stranách. Současní autoři se domnívají, že klíč k řešení lze nalézt v modlitbě Páně (Mt 6,10), ve které nás Ježíš učí modlit se: „*Přijď království tvé.*“ Taková prosba by byla zbytečná, kdyby království už bylo tady. Když Ježíš říká: „Království Boží je blízko“, nebo doslovněji „přiblížilo se“, neznamená to, že již přišlo ve své plnosti, ale už je opravdu na dosah. Podstatným sdělením zůstává, že Království dorazí v blízké budoucnosti. Další vodítka k této otázce nám poskytnou následující stránky.

A kdo tedy prosadí a uskuteční království na této zemi? Podle Dan 7 je to zjevně Syn člověka. V evangeliích to nevyznívá tak jednoznačně, neboť se v nich objevuje otázka vztahu mezi Synem člověka a Ježíšem. Tradičně se předpokládalo, že se sám Ježíš identifikoval se Synem člověka a že při svém druhém návratu ve slávě s sebou přivede také království. Tato koncepce dnes naráží na řadu potíží. Při pečlivém zkoumání budí verše Mk 8,38 a Mk 9,1 dojem, že 1) ačkoliv Ježíš vyjadřuje blízké, vpravdě rozhodující spojení mezi sebou a Synem člověka, nejsou ti dva zcela jednoznačně totožní; 2) existuje spojení, i když ne zcela explicitní, mezi příchodem Syna člověka „ve slávě svého Otce se svatými anděly“ a „Božím královstvím přicházejícím s mocí“.⁷ Musíme přiznat, že v nej-

---

⁷ Philip Vielhauer popřel jakékoliv spojení mezi Synem člověka a královstvím u Marka, ale takový negativní závěr nikam nevede. Vzhledem ke společnému danielovskému pozadí obou těchto koncepcí je jejich naprosté oddělení u Marka nepravděpodobné. P. Vielhauer, *Gottesreich und Menschensohn in der Verkündigung Jesu*, in: *Aufsätze zum Neuen Testament*, München 1965, s. 55–91.

starších pramenech přetrvává určitá nejistota. Abychom vyřešili dané dilema, rozhodli jsme se sledovat cestu, kterou vyznačili závěreční redaktoři evangelií a kniha Zjevení sv. Jana. Podle nich je království nastoleno Ježíšem jako znamení, anticipace (*prolepsis*) a zaslíbení, a v tomto znamení, anticipaci a zaslíbení pokračuje Duch svatý a církev, dokud Království definitivně nezvítězí díky Synu člověka, který je ve své osobě totožný s Ježíšem jako vzkříšeným Pánem.

Tuto pasáž můžeme uzavřít konstatováním, že království Boží v Ježíšově kázání je sociální, tedy nikoliv na prvním místě nebo exkluzivně individuální, vnitřní či duchovní realita. Poznávacím znamením, že se Království plně na zemi realizuje, bude spravedlnost, odstranění nejzávažnějšího společenského zla. V tom spočívá uskutečnění Boží vlády na zemi.

Co můžeme udělat pro příchod Božího království? Podle Mt 6,10 se musíme modlit „*přijď království tvé*“. Domníváme se proto, že království je božská, transcendentní realita, která vpravdě náleží Bohu a člověk ji nemůže sám o sobě ani *přímo* vytvářet, ani kontrolovat. To je důležité zjištění, protože mnoho lidí v dějinách ztotožňovalo království Boží se svými vlastními politickými nebo církevními projekty a tato nezdravě konkrétní identifikace nevyhnutelně vedla ke zklamáním a zoufalství a často dokonce ke katastrofě. Je třeba uchovat jistý odstup mezi naším úsilím a definitivním darem ze strany Boha. Žádný politický program, bez ohledu na to, jak důležitým nebo promyšleným se jeví, nelze jednoduše ztotožnit s královstvím Božím. Stále se ale klade otázka, co pro něj máme a můžeme nyní udělat. Samozřejmě se za něj máme modlit, jako za nejvzácnější z Božích obdarování. To je první úkol, na který se nesmí zapomínat. Měli bychom po něm toužit, „hladovět a žíznit po spravedlnosti“ (Mt 5,6). Užitečné vodítko, které se projevilo již v Novém zákoně, najdeme také u rabínů. Ti říkali, že dobré skutky, zvláště pokud se na nich podílí celý Izrael, *urychlují* příchod Království. Rabín Levi (asi 300 po Kr.) prohlašuje: „Kdyby Izraelité jen jedinkrát dodrželi sabat tak, jak se má dodržovat, Syn Davidův by

okamžitě přišel.“ (y. Ta’anit 1,64a)⁸ Když se u prvotních křesťanů poprvé objeví úzkost kvůli odkladu parusie, autor druhého listu Petrova jim píše povzbuzující dopis, ve kterém užívá rabínského výrazu „dychtivě očekávat příchod (*parusia*) dne Páně“ (2Petr 3,12). Domníváme se, že autor sdílel stejnou představu jako rabíni, že totiž den Páně nebo jeho království nemůžeme přímo *vytvořit*, ale můžeme ho *připravovat* (Mt 3,3) modlitbou a budováním příznivých podmínek či lidských předpokladů pro něj, tedy jinými slovy, stále dokonalejším přibližováním k tomuto vysokému ideálu. Tak můžeme parusii *urychlovat*.

Boží otázka poměru lidské a Boží iniciativy v záležitosti příchodu Božího království má stejné řešení jako klasický teologický problém vztahu Boží milosti a naší svobodné odpovědi ve víře v celkovém příběhu naší spásy. Obojí je nezbytné. Ale mezi Bohem a námi není rovnost. Jeho role je primární a svrchovaná. To on převzal iniciativu v osobě Ježíše Krista. Přivést Království ve vši plnosti je jeho úkol. Ale nebude ho vnucovat odmítavému a nepřipravenému lidu. Proto je naším úkolem v tomto mezidobí odstraňovat překážky a připravovat svět pro příchod Království.

Téma Božího království poskytuje teologický základ pro starost o sociální spravedlnost a pro příslušné aktivity tím, že obrací naši pozornost k nastolení Boží spravedlnosti na zemi. Rozhodně ale nelze království ztotožnit s žádným ryze lidským programem, ačkoliv ty ho mohou a mají připravovat a urychlovat. Uskutečnění Království zůstává v Božích rukou. Přesto křesťané nesmí polevit ve své snaze ani podlehnout uspokojení, dokud Boží plán nedojde svého dokonalého završení. Křesťané by tudíž měli hledět do budoucnosti s nadějí, naléhavou touhou a vytrvalou modlitbou, ale také se vši svou inteligencí, plány a projekty. Tím sice ještě nevytváří království, ale *připravují* ho.

---

⁸ Rudolf Schnackenburg, *God's Rule and Kingdom*, NY 1963, s. 60–62, 85–86.

Vše, co jsme dosud řekli, náleží do oblasti biblické teologie založené na Markovi a prameni Q, tedy na nejstarší vrstvě evangelijní tradice. Postupovali jsme tímto způsobem proto, abychom se dostali co nejbližší k postojům historického Ježíše, abychom se takřikajíc dotkli lemu jeho šatu. Aniž bychom usilovali o úplnost výčtu evangelijního materiálu, bude užitečné, když představíme některé specifické aspekty hlásání o Království, které se nacházejí pouze u Matouše a u Lukáše.

Nejprve se zaměříme u Matouše na dva zvláštní důrazy. Jedná se o jeho typické spojení eschatologie (soud) a etiky a jeho zvláštní zájem o církev. První z těchto motivů se nevyskytuje jen u Matouše, najdeme ho ve všech evangeliích, ale u Matouše je pojednán výrazně důkladněji. Druhé téma, církev, se nachází explicitně pouze u Matouše, ačkoliv Lukáš se mu věnuje ve Skutcích a Jan ho pojednává svým vlastním vysoce symbolickým způsobem (vinný keř a ratolesti, ovce a stádce).⁹

Vazbu mezi Královstvím a etikou lze u Matouše nalézt ve dvou různých formách. Jednak v podobě přímých výroků jako „*Hleďte nejprve jeho království a jeho spravedlnost, a všechno ostatní vám bude přidáno*“ (Mt 6,33). Skutečnost, že Království náleží naprosto přednostní postavení a že je spojeno s úsilím o spravedlnost, jasně plyne z jeho pozice první a poslední odměny u blahoslavenství (Mt 5,3.10). Verš 10 je v tomto smyslu mimořádně výmluvný: „*blahoslavení, kdo trpí pro spravedlnost, neboť jejich je království nebeské*“. Druhá forma spojení Království s etickým jednáním se nachází v podobenstvích. Celkem sedm podobenství o Království najdeme ve třinácté kapitole, která strukturně tvoří jádro evangelia. Další

---

⁹ G. Bornkamm, in: Bornkamm–Barth–Held, *Tradition and Interpretation in Matthew*, Philadelphia 1963, 1960, s. 15–51. G. Bornkamm, „The Risen Lord and the Earthly Jesus: Matthew 28: 16–20,“ in: *The Future of Our Religious Past*, ed. J. M. Robinson, London 1971, s. 203–229; J. D. Kingsbury, *The Parables of Jesus in Matthew 13*, Richmond 1969; Armin Kretzer, *Die Herrschaft der Himmel und die Söhne des Reiches* (SBM, 10), Stuttgart – Würzburg 1971.

seskupení, jakási trilogie podobenství, se skrývá v Mt 21,28–22,14. Ale nejdůležitější podobenství o království a jeho spojení s etikou představuje nádherná a působivá scéna posledního soudu v Mt 25, 31–46, podobenství o ovčích a kozlech.

„Tehdy řekl král těm po pravici: Pojdte, požehnaní mého Otce, ujměte se království, které je vám připraveno od založení světa. Neboť jsem hladověl, a dali jste mi jíst, žíznul jsem, a dali jste mi pít, byl jsem na cestách, a ujali jste se mne, byl jsem nahý, a oblékli jste mě, byl jsem ve vězení, a přišli jste za mnou.“ (Mt 25,34–36)

Odpověď spravedlivých i osud „těch po levici“ dobře známe. Ale neznamená to, že by Matouš byl legalista nebo mu scházel soucit s hříšníky. Především se snaží varovat křesťany před sebeuspokojením a povzbudit je k životu z víry. Jejich budoucí osud v Království se od toho odvozuje.

Druhým svěbytným rysem Matoušova pojetí Království je jeho ujištění o spojení mezi královstvím Božím (které v budoucnu přijde) a nyní existující církví. Od doby Loisyho se stále opakuje teologické klišé, že Ježíš hlásal Království, ale místo něj přišla (naneštětí?) církev. Je pravda, že skupina učedníků, které okolo sebe Ježíš shromáždil během svého pozemského působení, se stala tím, co nazýváme církví, až po jeho smrti. Tradičně se uvádí, že se církev zrodila z probodeného boku Kristova, nebo v alternativním podání, že se zrodila o Letnicích. Petr a Pavel se v povelikonočním období stanou velkými zakladateli místních církví (Gal 2,7.8). Na první pohled se zdá, že Skutky a Pavel mluví jen málo o Království, ale tím více o církvi. Může tedy vyvstat otázka, jaký je vlastně vztah mezi Královstvím a církví? Alespoň dílčí odpověď dává proslulá pasáž „Ty jsi Petr...“ v Matoušově evangeliu (Mt 16,17–19, srov. 18, 17.18). K této pasáži bylo už napsáno mnohé, co pro nás v tuto chvíli není podstatné. Zaměříme se pouze na jeden bod, na vztah mezi Královstvím a církví. Přemýšlejme nad slovy:

„A já ti pravím, že ty jsi Petr, a na té skále zbuduji svou církev a brány pekla ji nepřemohou. Dám ti klíče království nebeského, a co svážeš na zemi, bude svázáno v nebi, a co rozvážeš na zemi, bude rozvázáno v nebi.“

Tato slova potvrzují, že existuje spojení mezi církví a Královstvím, že církevní představitelé mají klíče ke Království, a implicitně, že náš vztah k nim má jistý vliv na náš věčný osud. Církev není totéž co Království či nebesa, ale je to cesta k nim, shromáždění těch, kdo v Království vkládají svou naději.

Lukáše si všimneme jen stručně. Začněme s několika statistickými, jak Lukáš pracuje s naším pojmem. Z celkem 35 případů je 8 paralelních s Markem i Matoušem, 11 je paralelních jen s Matoušem (Q), 1 jen s Markem, 15 najdeme jen u Lukáše. Nadto užívá pojem celkem sedmkrát ve Skutcích. V jeho evangeliu tedy najdeme oba, tradiční i inovativní prvky. Z celkem 35 + 7 výskytů v Lk–Sk se 21 + 2 týká Království jako budoucnosti, zatímco v 2 + 0 zřejmě mluví o jeho současnosti a budoucnosti zároveň. Budoucnost je tedy u Lukáše častější, stejně jako ve zbylých synoptických evangeliích. Jenže tu máme i jiné případy, celkově 12, kde je Království v jistém smyslu již *přítomné*. Zčásti se jedná o paralely k tomu, co jsme již viděli v nejstarší vrstvě evangelií. Tak např. Lukáš 11,20 tvoří paralelu k Matoušovi 12,28 (viz s. 20). Najdeme tu ale naprosto nové prvky, zčásti v podobě výmluvného mlčení či přemístění. Podíváme se pouze na dva takové případy, ze 4. a 16. kapitoly Lukáše.

V Lk 4,16–30 evangelista začíná svůj souhrn Ježíšova veřejného působení velkolepou scénou, Ježíšovým prvním kázáním v synagoze v Nazaretě. Ježíš naplňuje Izajášova proroctví o osvobození a ohlašuje spásu pohanských národů. Ne náhodou se jedná o oblíbený text misionářů, katechetů a teologů osvobození. Ale skrývá se tu také jeden problém. Tato Lukášova scéna odpovídá Mk 1,15 (Mt 4,17), kterými jsme se už zabývali. Jenže tady schází ohlášení

blízkého příchodu Království. Máme tu jen tklivé mlčení k tomuto bodu. Království je nahrazeno citací z Izajáše 61,1.2; 58,6:

„Duch Pána je nade mnou, protože mě pomazal k tomu, abych zvěstoval radostnou zvěst chudým. Poslal mě, abych ohlásil zajatým propuštění a slepým navrácení zraku, abych propustil utlačené na svobodu, abych ohlásil Hospodinovo milostivé léto.“

Stěží lze požadovat lepší popis toho, co může znamenat příchod království Božího na zemi. Tohle je Království. Proč o něm tedy Lukáš nemluví? Nyní musíme postupovat opatrně. Nelze pochybovat o tom, že Lukáš pevně věřil: kde je Ježíš, tam je Království blízko. Navíc, z hlediska naší potřeby biblicky zakotvit soudobé sociální aktivity, se nám Lukášovo nahrazení zmínky o Království citací ze Starého zákona může zdát kvůli jistým ohledům jako živější a užitečnější. A přece musíme Lukáše kritizovat za to, že nevyjádřil ústřední téma Ježíšova hlásání a naděje v pojmech, které byly zvláštním způsobem Ježíšovi vlastní. I jiní mluvili o Království, ale nikdo na něj nesoustředil všechno tak jako Ježíš. Lukáš tady zploštuje Ježíšovu jedinečnost a plnost jeho eschatologických očekávání. Stručně, jeho text je politicky bohatší, ale teologicky chudší. Nejlepší by bylo bývalo ukázat, jak Izajášův text osvětluje naději na Království. Možná právě to se myslí, když se v následující větě říká: „Dnes se splnilo toto Písmo, které jste právě slyšeli.“ (Lk 4,21)

Druhý případ, který musíme vzít v úvahu, je Lukáš 17,21b: „*Království Boží je mezi vámi.*“ Máme tu jasné učení, že království Boží je přítomné v Ježíšově spasitelné moci a v díle uzdravování. Jako takové to souzní s ranými, zřejmě autentickými výroky, jaké jsme zaznamenali v Mt 12,28 a jeho paralele Lk 11,20. Ve svém kontextu, a to je důležité, uvádí tento výrok celý diskurz na téma eschatologického příchodu Syna člověka (Lukáš 17,22–18,8). Tedy *přítomný* průlom Království je pouhý začátek. A ten musí být završen. Ti, kteří jsou schopni rozpoznat přítomnost Království v Ježíšově činnosti, jsou pozváni, aby se osobně oddali práci na jeho dokončení.

Takto pochopen, nepodkopává tento výrok zásadní směřování naděje na Království do budoucnosti a dokonale dává smysl jako pomocný, ale pravdivý aspekt celkového obrazu. Naneštěstí byl tento verš zneužíván napříč dějinami a vedl k přehnaně spirituálním, odpolitizovaným a tedy trivializovaným výkladům Království. Za prvé, je velkou chybou učinit z tohoto verše východisko pro naše pochopení Království v Ježíšově hlásání. Skutečným základem musí být výrazně programové verše (jako Mk 1,15). Za druhé, přísně vzato je rovněž nelegitimní na základě tohoto verše chápat království jako „ryze náboženské požehnání, vnitřní pouto s živým Bohem“.¹⁰ Samozřejmě tu jde o náboženské požehnání a je to spojení s Bohem, ale je to také Boží cesta, jak vyjádřit naše sociální, politické, pozemské potřeby a zajistit jeho práva a jeho touhu po spravedlnosti nad svým tvorstvem. Ryze soukromá, odtažitá spiritualita není spiritualitou Království.

Zbývá jeden zvláštní rys Lukášova zacházení s pojmem Království, který je pro něj specifický a který nám může pomoci k jeho pochopení. Jedná se o 7 + 5 pasáží (Lk 4,43; 8,1; 9,2.11.60.62; 16,16; Sk 8,12; 19,8; 20,25; 28,23.31), které mají charakter obecných shrnutí a v nichž se Království jeví jako *předmět kázání*, přímý objekt slovesa *euangelizesthai* (hlásat radostnou zvěst), *kéryssein* (hlásat), *diangelein* (ohlašovat), *diamartyresthai* (vydávat svědectví), a podobně. Tyto pasáže jsou dosti obecné, spíše vágní, pokud jde o otázku, kdy nebo jak se Království konkrétně uskuteční. Někteří autoři chápou Království v těchto případech ve významu křesťanské církve, jiní jako křesťanské hlásání a učení, ale mnozí další jako eschatologickou Boží vládu. Pravděpodobně nejlepší výklad je ten, že ačkoliv se Království v těchto případech vztahuje k budoucí vládě, alespoň v evangeliích rozhodně, objevuje se tu důrazné připomenutí skutečnosti, že samo hlásání Království apeluje na posluchače, aby se *nyní* rozhodli pro víru. Ale že Království je ústřední a finální předmět rané křesťanské misie, zcela jasně vyvstane v posledním

---

¹⁰ A. Harnack, *What is Christianity?*, NY 1957, s. 62.

verši Skutků (28,31), kde Pavel v Římě, centru říše, „zvěstoval Boží království a učil všemu o Pánu Ježíši Kristu bez bázně a bez překážek“.¹¹

Příznějme si poctivě, že biblická exegeze nemůže najít řešení pro všechny naše soudobé teologické nebo etické problémy, ani bychom od ní neměli požadovat, aby nám poskytla konkrétní politické programy. Přesto nás biblické poselství o blížkém příchodu Božího království orientuje správným směrem. Například nás učí očekávat v tomto světě, v tomto životě, v tomto čase a historii projevy Boží spásné moci. Bůh ještě neskončil se svým lidstvem. Smíme doufat ve více. Nadto, pokud první bod platí, pokud Bůh stále bere tento starý, téměř vyčerpaný svět vážně, pak ho musíme brát vážně i my. Musíme se věnovat více pozemským záležitostem než jen starostem o nebe a peklo (což ale neznamená, že bychom měli zůstat lhostejní vůči věčnému životu nebo k víře ve vzkříšení těla či je dokonce popírat, protože v každém případě musíme všichni zemřít nebo nějak přejít z tohoto života k bytí s Bohem). Za třetí, naděje na Království by nás měla vést k zapojení do zápasu za spravedlnost a humánnější sociální řád, za světový mír a všeobecné odzbrojení. Naše iniciativa v tomto zápase může být zbavena iluzí, protože víme skrze víru, že žádný lidský program sám o sobě nevede k završení království Božího. Naše aktivita netrpí bezvýhodnou beznadějí, protože věříme, že bez ohledu na to, k jak velkým hrůzám je lidstvo schopné dojít, Bůh zůstává věrný svým zaslíbením a dovede nás do Království, které nám přiblížil ve svém Synu.

K tomu, abychom posílili a osvětlili náš výklad Království z pohledu systematické teologie, bude užitečné skončit kapitolu seznamem čtyř charakteristik Království sestavených teologem, který musel snášet vyhnanství ze své rodné vlasti kvůli své politické angažovanosti, Paulem Tillichem.¹² Království je politické, sociální (tzn. obsahuje mír a spravedlnost, bez kterých není pravé svatosti), per-

¹¹ A. George, *Études sur l'oeuvre de Luc*, Paris 1978, s. 285–306.

¹² P. Tillich, *Systematic Theology*, III, Chicago 1963, s. 358n.

sonalistické (dává nepomíjející význam individuální osobě) a univerzální, protože zahrnuje všechny muže a ženy a celý vesmír. To jsou skutečně podstatné součásti Království, které není nějakou utopií čekající na nebesích, ale Boží budoucností pro lidstvo.

K Tillichově seznamu musíme připojit na základě našeho exegetického a teologického bádání, že království je dar Boží, který završuje uskutečnění spravedlnosti a lásky, pokoje a radosti (Mt 6,33; Řím 14,17). Až přijde ve své plnosti, bude pozemské, teritoriální, v prostoru, čase a dějinách (Dan 7,13n, Mt 6,10). Sice stále čekáme na jeho příchod v budoucnu, ale již je přítomno anticipovaně v Ježíši a v Duchu svatém. Přináší ho Syn člověka a v tomto smyslu tvoří součást christologie.¹³

Ve snaze definovat nedefinovatelné můžeme říci, že království Boží je budoucí apokalyptický Boží dar, který není budován lidmi přímo, ale je dán jako odpověď na nadějeplnou modlitbu, na vytrvalý a vyčerpávající zápas. Jedná se o závěrečný Boží zásah, kterým Bůh navštěvuje a zachraňuje svůj lid, logické završení požehnání spásy, to znamená naplnění všech příslibů, které se stávají skutečností tímto Božím činem.

---

¹³ Norman Perrin, *The Kingdom of God in the Teaching of Jesus*, Philadelphia 1963.

REJSTŘÍK JMENNÝ

- Aalen, S. 77
 Alarich 61
 Albert Veliký 64, 71, 72, 73–82,
     83, 166
 Alexandr IV. 65
 Althaus, P. 98
 Ambrož 79
 Antoninus Pius 45
 Arias Reyer M. 69
 Aristoteles 48, 55, 73, 110
 Augustin 38, 40, 41, 59–62, 64,
     69, 70, 73, 79, 80, 81, 85, 90, 94,
     95, 124, 155
 Azkoul, M. 55
- Baader F. von 115
 Bainton R. 91
 Barnabáš 43, 44
 Barrett, C. K. 35, 36
 Barth, G. 36
 Barth, K. 121, 135, 136, 139, 144,
     145, 156
 Bauer W. 35
 Becker, J. C. 141
 Bell, G. K. A. 133
 Bender, H. S. 101
 Bengel, J. A. 104
 Benoît, P. 37, 164
 Benz, E. 65
 Bergson, H. 139
 Berkeley, G. 105
 Berlin, I. 105
- Beukels, J. 98, 100, 101
 Beza, T. 104
 Biemer, G. 109
 Bismarck 56, 117, 122
 Blakney, W. 84
 Bloch, E. 90, 144, 145
 Böcher, O. 39
 Böhme, J. 105
 Bonaventura 64, 66–67, 73, 82
 Bonhöffer, D. 98, 136
 Bonifác VIII. 85
 Bonsirven, J. 139
 Bookmann, H. 59
 Borgnet 73, 75, 78
 Bornkamm, G. 27, 94
 Bousset, W. 39
 Bouyer, L. 96
 Braaten, C. 147
 Brandi, K. 63
 Brown, P. R. L. 60
 Bruno, G. 90
 Bucer, M. 101, 102
 Buck, L. P. 96
 Bultmann, R. 136–137, 140, 145
 Burckhardt, J. 91
 Buri, F. 132
 Busa, R. 67
- Cai, R. 69
 Campanella, T. 89, 90, 127
 Carmignac, J. 151
 Cicero 60, 79

- Cochrane, A. 136
 Cohn, N. 39
 Collins, A. D. 39
 Collins, J. J. 21
 Cothenet, E. 166, 168
 Cranmer, T. 102
 Crossan, J. D. 151
 Cullmann, O. 97, 132, 138
 Cyprián z Kartága 40, 46–47
- Dalberg, K. T. von 56
 Daniélou, J. 38, 45, 139
 Darwin, Ch. 111
 Davies, W. D. 35, 36, 160
 Deissmann, A. 121
 Delorme, F. 66, 67
 Denifle, H. 65
 Denton, J. 148
 Descartes, R. 105
 Dionysius Aeropagita 77
 Dodd, C. H. 19, 36, 84, 133, 137,
 138
 Dominik 65
 Dostojevský, F. M. 135
 Drey, J. S. von 115–116
 Drummond, A. L. 96
 Duka, Dominik 171
 Dupont, J. 47
 Dussell, E. 148
- Ebeling, G. 94, 140
 Eckhardt 83–84, 95
 Eckart, M. 52
 Eduard VI. 102
 Elliade, M. 139
 Ellis, E. E. 36
 Ellis, J. T. 161
 Engels, F. 97, 122
 Epiktet 13
- Erasmus Roterdamský 88, 163
 Erb P. C. 104
 Eusebius z Cesareje 40, 41, 44, 54,
 56–59, 62, 85, 124, 155
- Feuerbach, L. 121, 122
 Fichte, J. G. 111, 112
 Ficino, M. 90
 Figgis, J. N. 58
 Filip Hesenský 99, 100
 Filip Arab 53
 Filip Sličný 85
 Filon 48
 Fiorenza, E. S. 39, 147
 Fishburn, J. F. 127
 Fitzmyer, J. A. 151, 164
 Flavius Dalmatius 54
 Ford, H. 143
 Fourier, F. 121
 Fox, M. 83, 84
 František z Assisi 65, 66, 67
 František II. 56
 Friedrich II. 62, 63
 Freud, S. 121
 Frick, R. 52
 Fries, H. 109
 Fullar, R. H. 134
- Galura, B. 108–109, 110
 Georges, A. 32, 76
 Gerard de Borgo San Donino 65,
 66, 70, 72
 Gerhardson, G. 160
 Gilkey, L. 141, 143–144
 Gladden, W. 125
 Glasson, T. F. 39
 Gogarten, F. 135
 Gourgues, M. 39
 Gray, J. 21

- Groh, J. E. 15
 Guttiérrez, G. 148
- Halpern, H. B. 21
 Hamann, J. G. 105
 Handy, R. T. 127
 Hannibal 54
 Hardesty, Nancy 15
 Härle, W. 121
 Harnack, A. 31, 98, 119, 120, 121, 126, 135
 Hegel, G. W. F. 110–113, 114, 115, 116, 121
 Heidegger, M. 156
 Held, H. J. 27
 Herder, J. G. 105
 Hérin, J. 35, 36
 Hermann, W. 121
 Herodotos 48
 Hesiodos 151
 Hilarius z Poitiers 40, 52–53
 Hirscher, J. B. 116–117
 Hitler, A. 50, 56, 57, 123, 135, 136, 142
 Hobbes, T. 105
 Hodgson, P. C. 112
 Hoffmeister, J. 110
 Holl, K. 97, 98
 Hoskyns, E. 133–135
 Hoss, I. 96
 Hume, D. 105
- Ignác Antiochijský 43
 Ignác z Loyoly 156
 Irenej z Lyonu 38, 40, 44, 88, 155
- Jacobi, F. H. 105
 Jáchym z Fiore 62, 64–66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 82, 88, 98, 115
- Jan XXII. 84
 Jan Pavel II. 168
 Jan z Paříže 83, 85
 Jan Zlatoústý 78
 Jeroným 163
 Jindřich IV. 62
 Jindřich VIII. 63
 Jeremias, J. 138, 160
 Johns, L. L. 165
 Justin 40, 45–46
- Charlesworth, J. H. 165
 Chatelain, H. 65
 Chaucer, J. 83
 Chilton, B. D. 151
 Christensen, T. 125
- Kalvín, J. 101, 103–104
 Kant, I. 87, 105, 106–108, 110, 116, 119, 127, 130, 155
 Kantorowicz E. H., 62
 Karel Veliký 41, 55, 56
 Karel V. 63, 91, 93, 94
 Karel VIII. 89
 Käsemann, E. 47, 140, 160
 Kautsky, K. 97
 Kennedy, J. F. 145
 Ketteler, G. E. von 117, 118
 Kierkegaard, S. 135
 Kingsbury, J. D. 27
 Kingsley, Ch. 125
 Kirchner, H. 97
 Kittel, G. 133
 Klement Římský 42
 Knipperdolling, B. 100
 Koch, K. 129, 151
 Kolping, A. 117
 Kolumbus, K. 89
 Konradinus 63

- Konstantin Veliký 41, 53, 54, 59,
155
- Kretzer, A. 27
- Kümmel, W. G. 132
- Küng, H. 56, 151
- Lambrecht, J. 39
- Lampe, G. W. H. 52
- Lechevalier, J. 125
- Leibniz, G. W. 105
- Lev III. 56
- Lev XIII. 118
- Leivestad, R. 129
- Leon-Dufour, X. 37
- Levenson, J. D. 21
- Levin, H. 90
- Lienhardt, J. T. 37
- Lietzmann, H. 35–36, 92
- Lindars, B. 129
- Locke, J. 105
- Loisy, A. 28, 166
- Löwith, K. 15, 105, 115, 123, 139
- Lubac, H. de 64, 65, 71, 73
- Ludlow, J. M. F. 125
- Ludvík IX. 72
- Lundström, G. 129
- Luneau, A. 60
- Lust, J. 39
- Luther, M. 63, 72, 91–98, 102
- Maier, G. 39
- Mandelbaum, M. 110
- Manuel, F. P. 90
- Marcus Aurelius 45
- Marius Victorinus 60
- Markus, R. A. 61
- Marx, K. 121–122, 145
- Matheson, P. 136
- Mathijs, J. 100
- Maurice, F. D. 123–125
- Maxentius 53
- McCarthy 141
- McGinn, B. 64, 71, 72
- McManara, M. 39
- McNeill, J. T. 103
- Meeks, D. 147
- Meerseemann, G. G. 73
- Melanchthon, F. 91, 92
- Merheineke, P. 112
- Merrienboer, E. van 15
- Metz, J. B., 39 146
- Meyer, D. 127
- Mill, J. S. 160
- Milton, J. 102
- Miranda, J. P. 148
- Molnar, T. 90
- Moltmann, J. 39, 58, 101, 104,
130, 145–146, 156
- Monahan, A. P. 85
- Monloubou, L. 37
- Montgomery, J. A. 160
- More, T. 89
- Müller, U. B. 39
- Münzer, T. 98–99
- Murphy-O'Connor, J. 159
- Napoleon 56
- Neal, E. 125
- Neufeld, K. H. 120
- Neuhaus, R. J. 143
- Newman, J. H. 163
- Niebuhr, H. R. 127, 141, 142–143,
150
- Nietzsche, F. 121, 122–123, 135
- Norman, E. R. 149
- Oetinger, F. C. 104, 105
- O'Meara T. F. 114, 115

- Ong, W. 84
 Origenes 40, 45, 48–52, 60, 92,
 152
- Quesnel, M. 167, 170
- Pannenberg, W. 39, 143, 146
 Papiáš z Hierapolis 44
 Pauck, W. 103
 Pelland, G. 37, 53
 Perrin, N. 33, 129, 139, 151
 Pesch, O. H. 72
 Peterson, E. 98
 Petr Lombardský 80
 Petr z Bergama 67
 Pico della Mirandola 88
 Pius IX. 118
 Pius XI. 50
 Platon 48, 55, 57, 73, 77, 79, 90,
 124
 Plotinos 60
 Polybios 48
 Polykarp 43
 Popper, K. 57
 Porfyrios 60
 Prigent, P. 39
 Proudhon, P. J. 121
 Pseudodionýsios 73, 76, 77, 79, 80
- Rahner, K. 146
 Ramsey, A. M. 125
 Ramus, P. 104
 Ratzinger, J. 66, 67, 149
 Rauschenbusch, W., 125–127
 Reeves, M. 64, 67
 Reyero, M. A. 69
 Rief, J. 116
 Ritschl, A. 119, 120, 126, 129
 Rockefeller, N. 121
- Rothe, R. 120
 Rothmann, B. 100
 Rousseau, J. J. 105, 170
 Royce, J. 125
 Runciman, S. 55
 Russel, D. S. 19
 Ryan, J. A. 143
- Řehoř VII. 62
 Řehoř IX. 62
- Saint-Simon, C. 121
 Sandelin, K. G. 36
 Sanford, J. 48
 Sarracenus, Jam 77
 Saranyana, J. I. 72
 Savonarola, G. 72, 88, 89, 127
 Seckler, M. 73
 Seeberg, R. 121
 Serra, J. 89
 Seward, D. 59
 Shaffer, P. 90
 Schachten, W. H. J. 72
 Schäffer, R. 130
 Scheling, F. W. J. 110, 111,
 114–115, 116
 Schendel, E. 36, 37
 Schillebeeckx, E. 142, 150
 Schlatter, A. 121
 Schlegel, F. 111
 Schleiermacher, F. 108, 115
 Schmidt, K. L. 133
 Schnackenburg, R. 26, 56, 132, 139
 Schrötter, M. 115
 Schweiger, G. 109
 Schulze, W. A. 110
 Schweitzer, A. 19, 35, 131–132,
 144, 156
 Schweizer, E. 36

- Smalley, B. 72, 73
 Smith, M. 151, 152
 Solovjev, A.V. 115
 Somervell, D. C. 58
 Spicq, C. 73
 Spinoza, B. 105
 Staehelin, E. 14, 65
 Stalin, J. V. 50
 Suermondt, C. S. 67
 Swedenborg, E. 105
- Tappert, T. G. 92
 Tomáš Akvinský 64, 66, 67–73, 81,
 82, 83, 88, 90, 163, 166
 Thukydides 48
 Tillich, P. 32, 81, 114, 141–142,
 143
 Toynbee, A. 58
 Troeltsch, E. 97, 98, 104
 Tryfon 45
- Van Cleve, T. C. 62
 Vico, G. 105
 Vidler, G. 125
 Vieira, A. 89
 Vielhauer, P. 24
 Viviano, B. T. 21, 159–171
 Viviano, F. G. 159
- Voltaire 105
 Vosté, J. M. 73
- Wagner, R. 123
 Walther, Ch. 120
 Watt, J. A. 85
 Weiss, B. 129
 Weiss, J. 14, 19, 21, 35, 107, 120,
 129–130, 131, 132, 133, 138,
 144, 156
 Welte, B. 110
 Wendland, H. D. 35
 Werner, M. 132
 Westscott, B. F. 125
 Whitgift, J. 102
 Wicks, J. 72
 Wilberforce, W. 123
 Wilcke, H. A. 36
 Williams, G. H. 99, 101
 Willis, W. 21
 Wilson, W. 125
 Wistrich, R. S. 165
 Wolff, C. 105
 Woods, R. 84
- Ximenes, F. 88
- Zophy, J. W. 96

REJSTŘÍK BIBLICKÝCH KNIH

Starý zákon

Druhá kniha Mojžíšova (Exodus)

16,9: 38

Pátá kniha Mojžíšova

(Deuteronomium)

16,20: 21

Žalmy

2,1: 70

8,7: 34

109,1: 34

Izajáš

4,1: 80

26,19: 37

33,22: 75

58,6: 30

61,1–2: 30

61,6: 38

Daniel

7: 22, 23, 24

7,13–14: 21

7,13n.: 33, 169

7,14: 85

7,18: 54

12,1–4: 37

Kniha moudrosti

3,8: 75

10,10: 21

Nový zákon

Matouš

3,2: 68, 74

3,3: 26

4,17: 29, 70, 117

5,3–10: 27, 46

5,3–10,19: 117

5,6: 25

6,10: 20, 24, 25, 33, 74, 117, 169

6,33: 27, 33, 78, 169

8,11: 69

10,23: 131

12,28: 20, 28, 30

13,31: 78

13,47: 68

16,17–19: 28, 171

18,17–18: 28

18,18–20: 171

21,28–22,14: 28

21,43: 68

25,1: 78

25,31–46: 28

25,34–36: 28

Marek

1,14: 17

1,14–15: 17

1,15: 19, 20, 21, 29, 31

3,26: 38

4,11: 18

4,30–32: 138

8,38: 24

9,1: 24, 131
13,30: 131
13,32–35: 131

Lukáš

4,6: 38
4,16–30: 29
4,21: 30
4,43: 31
8,1: 31
9,2,11,60,62: 31
11,2: 117
11,20: 20, 29, 30
16,16: 31
17,11–19: 75
17,20–21: 23
17,21: 30, 50, 68, 69, 74, 75, 76, 78
17,22–18,8: 30, 75
19,44: 42
21,31: 83
22,29: 117
22,53: 38

Jan

1,18: 117
3,3–5: 49
3,13,32,34: 117
4,23: 134
5,25: 134
6,46: 117
7,16: 117
8,28,42: 117
12,31: 38
12,49–50: 117
14,3: 134
14,31: 38
16,11: 38
17,20–23: 171
18,36: 23

Skutky apoštolů

3,21: 51
8,12: 31
14,22: 43
19,8: 31
20,25: 31
28,23,31: 31
28,31: 31

List Římanům

8,2: 70
13,1–7: 97
14,17: 22, 33, 74, 76, 169

První list Korintským

6,9: 43
11: 149
15,20–28: 33, 36, 51
15,20,23–26: 35
15,24: 81
15,24–28: 36, 37, 53
15,25: 52

Druhý list Korintským

3: 133

List Galatským

2,7–8: 28
4,4: 19

List Efezským

2,2: 38

List Koloským

1,13: 38
3,1n.: 80

První list Tesalonickým

4,13–18: 36

První list Petrův	7,2: 67
2,12: 42	11,15: 38
	12,10: 38
Druhý list Petrův	13: 97
1,11: 46	16,10: 38
3,8: 39	17,12,17,18: 38
3,12: 26	20: 36, 45
	20,1–10: 35, 38, 44, 61
Zjevení Janovo	20,4: 38
1,6: 38	20,6: 38
5,10: 38	21,2: 86

EDICE TEOLOGIE

BENEDICT T.
VIVIANO
KRÁLOVSTVÍ BOŽÍ
V DĚJINÁCH

Z anglického originálu *The Kingdom of God in History*, vydaného nakladatelstvím Wipf and Stock Publishers (r. 2002) s přihlédnutím k rozšířené francouzské verzi *Le règne de Dieu dans l'histoire* vydané nakladatelstvím Cerf (r. 1992)

přeložil a doslovem opatřil Tomáš Petráček

Rejstříky sestavil Luděk Bárta

Typografie Zbyněk Kočvar

Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

roku 2008 jako svou 813. publikaci

Vydání první. AA 9,15. Stran 184

Odpovědný redaktor Jaroslav Vrbenský

Výtiskla tiskárna Centa, spol. s r. o.

Doporučená cena 198 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.

Praha 3, Víta Nejedlého 15

e-mail: info@ivysehrad.cz

www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7021-921-8